

Osmanlı Siyasal Modernleşmesi Perspektifinden Padişahın Sembolikleşmesi ve Devlet Tüzel Kişiliğinin Yükselişi: Sened-i İttifak'tan Kanuni Esasiye'ye

Symbolization of the Ottoman Sultan and the Rise of State Legal Personality from the Perspective of Ottoman Political Modernization: From the Sened-i Ittifak to the Kanun-i Esasi

Ensar Kıvrak*

Sakarya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, ensarkivrak@sakarya.edu.tr,
ORCID ID: 0000-0002-2248-0127

Burak Gökalp**

burak.gk1p@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5493-419X

Article Info: Review

Date Submitted: 01.12.2023

Date Accepted: 28.12.2023

Makale Bilgisi: Derleme

Geliş Tarihi: 01.12.2023

Kabul Tarihi: 28.12.2023

Abstract

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde egemen olarak padişahın şahsı ile devlet tüzel kişiliğinin birbirinden ayrılması sürecinin evrimini konu edinmektedir. Bu bağlamda Osmanlı siyasal modernleşmesi, teorik çerçevede değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonucunda, modernleşme hareketleriyle birlikte devlet tüzel kişiliğinin padişahın şahs-ı manevisinden ayrılarak bürokraside somutlaşmasının tedricen gerçekleştiği; bürokrasi ve padişah arasında kimi zaman bürokrasinin kimi zaman padişahın lehine birtakım gelişmeler yaşandığı tespit edilmiştir. Buna göre modernleşme hareketleriyle birlikte padişahın şahsı ile devlet tüzel kişiliğinin birbirinden ayrılmasının ilk izleri Sened-i İttifak'ta somutlaşırken, Tanzimat döneminde bürokrasinin meşruiyetini sağlayacak, dolayısıyla devlet tüzel kişiliğini somutlaştıracak gelişmelerin daha yoğun olduğuna dikkat çekilmiştir. Fakat sonrasında Kânûn-ı Esâsî ile egemen bir figür olarak padişahın kendine anayasal bazı güvenceler sağlmasına rağmen özellikle II. Meşrutiyet döneminde bu ayrıcalıklarının da kaybettiği tespit edilmiştir. Böylece siyasi bir figür olarak padişahın gittikçe sembolik bir pozisyona gerilerken egemenliğin devlet tüzel kişiliğini temsil etmesi sebebiyle meclis ya da bürokrasi gibi kurumlarda temerküz etmeye başladığı sonucuna ulaşılmıştır. Abstract, makalenin amacını, yöntemini ve sonuçlarını içerecek biçimde düzenlenmiş olmalı ve 160 sözcüğü geçmemelidir.

Öz

This study deals with the evolution of the process of separating the personality of the sultan as the sovereign and the state legal entity in the Ottoman Empire. In this context, Ottoman political modernization has been evaluated in a theoretical framework. As a result of the study, with the modernization movements, the state as a legal entity was gradually separated from the biological/physical personality of the sultan and embodied in the bureaucracy; It has been determined that there are some developments between the bureaucracy and the sultan, sometimes in favor of the bureaucracy and sometimes the sultan. Accordingly, while the first traces of the separation of the sultan's personality and the state legal entity from each other with the modernization movements were embodied in the Sened-i İttifak; it was pointed out that the developments that would provide the legitimacy of the bureaucracy and thus embody the state legal entity were deepen in the Tanzimat period. However, it was determined that although the sultan, as a sovereign figure, provided some constitutional guarantees with the Kanun-i Esâsî, he lost these privileges, especially during the Second Constitutional Period. Thus, it was concluded that while the sultan, as a political figure, gradually regressed to a symbolic position, the sovereignty started to concentrate in institutions such as parliament or bureaucracy because the sovereignty represented the state legal entity.

Keywords: Osmanlı Siyasal Modernleşmesi, Egemenlik, Osmanlı Devleti'nde Egemenlik, Devlet Tüzel Kişiliği

Anahtar Kelimeler: Ottoman Political Modernization, Sovereignty, Sovereignty in the Ottoman Empire, State Legal Entity

JEL codes: P48

JEL kodları: P48

EXTENDED ABSTRACT

The transformation of sovereignty during the Ottoman political modernization, particularly through The Ottoman political modernization period witnessed a significant transformation, with bureaucracy emerging as a substantial rival to the personalized sovereignty embodied by the Sultan. This shift towards representative power was shaped by key elements such as the Sened-i İttifak, Tanzimat and Islahat Edicts, and the events during the First and Second Constitutional Eras. The research problem centers on understanding the constitutional and institutional changes that facilitated the transition from personalized sovereignty to popular sovereignty during the Ottoman modernization process. The research questions delve into the significance of Sened-i İttifak, the developments during Tanzimat and Islahat, the Sultan's initial securing of constitutional sovereignty through the Kânûn-ı Esâsî, the repercussions of Abdülhamid II's dethronement, and the evolution towards popular sovereignty post-abolition of the Sultanate and the Caliphate. The literature review synthesizes existing scholarship on Ottoman political modernization, examining the roles of Sened-i İttifak, Tanzimat, and Islahat, as well as the emergence of modern bureaucracy and parliamentary dynamics. The methodology involves a historical analysis of primary sources and secondary materials, providing a qualitative approach to understanding the narrative of events. The results and conclusions aim to synthesize historical analysis and literature review findings, offering a comprehensive understanding of sovereignty evolution during Ottoman political modernization and discussing broader implications on the political landscape and the legacy of this transformation in the modern concept of sovereignty.

GİRİŞ

Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devletinde Egemenlik Kavramının Gelişimi" (1999) adlı ufuk açıcı makalesinde Osmanlı Devletinde modernleşme hareketleriyle birlikte başlayan süreçte Sened-i İttifak belgesinin ve Tanzimat ve Islahat Fermanlarının padişah egemenliğini sınırlamadığını savunmaktadır. Yine Akyılmaz, 1876 tarihli Kânûn-ı Esâsî'nin padişah egemenliği ve millet egemenliği arasında bir ara rejimi temsil ettiği ve 1909 değişiklikleri ile millet egemenliğinin hukuk sistemine girerek egemenliğin padişah'tan millete doğru yola çıktığı tespitinde bulunmaktadır. Bu çalışma bağlamında, Akyılmaz'ın tespitleri tartışmasız kabul edilmekle birlikte bir noktada eksik olduğu vurgulanmalıdır ki o nokta devlet tüzel kişiliğinin oluşumu meselesidir. Osmanlı, bir hanedanlık olarak kurulmuştur ve tüzel kişiliği haiz bir devlet telakkisi, kuruluşla birlikte var olagelmiş değildir. Nitekim aynı tarihli başka bir ufuk açıcı çalışma olan Christoph K. Neumann'ın "Devletin Adı Yok – Bir Amblemin Okunması" (1999) adlı makalesi, devletin farklı dönemleri için farklı isimlerin konulması gerektiğini iddia etmekte ve en azından on altıncı yüzyıl sonuna değin Osmanlıların kendilerini isimlendirmesinde kurumsal bir yapı ve tüzel bir kişilik olarak *devlet* tabirine yer verilmediğini; hanedanın esas alındığını göstermektedir.

Bu bağlamda devlet tüzel kişiliği olgusu, devletin kuruluşundan beri var olagelmiş değil, ancak sonradan ortaya çıkarak gelişim göstermiş bir olgudur.¹ Bu çalışmada da bu tespitten hareket edilerek devlet tüzel kişiliğinin gelişimi, modern bürokrasinin gelişmesine bağlanmıştır. Özellikle modernleşme hareketleriyle birlikte modern bürokratik yapının

¹ Ernst H. Kantorowicz, *Kralın İki Bedeni* (2018) adlı eserinde İngiltere özelinde devlet tüzel kişiliğinin gelişimini detaylı bir şekilde ele almaktadır.

gelişimi ve yine bu süreçte yaşanan hukuki gelişmeler, Osmanlı'da devlet tüzel kişiliğinin tecessümü bağlamında değerlendirilmiş ve devlet tüzel kişiliğinin gelişiminin egemenlik düşüncesinin dönüşümü üzerinde meydana getirdiği etkiler ortaya konmuştur.

Osmanlı klasik döneminde egemenlik sorunu, egemenliğin sürekliliği, onu kimin taşıyacağı ve taht kavgaları etrafında şekillenmiştir. Bu çalışmada Osmanlı Modernleşmesi, klasik dönemdeki bu tartışmalardan ziyade modern dönemin bir zorunluluğu olan modern bürokratik örgütlenme ve bu örgütlenmeyle padişah arasındaki ilişki çerçevesinde incelenecektir. Bu bağlamda, öncelikle Sened-i İttifak ile âyanlar, padişahın yetkilerini sınırlayarak egemenliği kendi lehlerine aşındırma teşebbüsünde bulunmuşlardır. Ardından Tanzimat ve Islahat Fermanları ile modern bürokratik yapı oluşmaya başlamış; buna paralel olarak Osmanlıcılık düşüncesi çerçevesinde tebaadan vatandaşa geçişin temelleri atılmıştır. Böylece yaratılmış olan vatandaş modeli, 20. yüzyılın başında devletin şahs-ı manevisinin egemen bir güç olmasına meşruluk zemini kazandırmıştır. I. ve II. Meşrutiyet tecrübeleriyle padişahla bürokrasi arasındaki söz konusu çekişmeye anayasal bir hüviyet kazandırmıştır. Başlangıçta Kânûn-ı Esâsî'de padişahın yürütme ve yasama erkleri üzerindeki etkisi anayasal bir güvenceye sahipken II. Meşrutiyet döneminde padişah sembolik bir politik aktör haline gelmiştir.

Özetle; egemenlik ve süreklilik ilişkisi I. Ahmet dönemine kadar hanedanlık soyu ve padişahın şahsı arasındaki bir ilişkiye işaret ederken modernleşme hareketleriyle beraber padişahın şahsı ile bürokrasi ve ardından meclis arasındaki gerilimi ifade etmektedir. Başka bir ifade ile egemenlik sorunu, Osmanlı klasik dönemi için hanedan içi bir problem iken modern dönemle birlikte devlet tüzel kişisi olarak bürokrasi ve zamanla millet egemenliğinin temsilcisi olacak meclis ile bu tüzel kişiliğin başı olarak padişah arasındaki gerilimin tezahürü olmuştur.

Bu tartışmaların öncesinde, egemenlik kavramından ve devlet tüzel kişiliğinden bahsetmekte yarar vardır. Nitekim egemenlik ve devlet tüzel kişiliği bağlamında bir tartışma yürütülecekse öncelikle egemenliğin ne olduğuna karar vermek ve devlet tüzel kişiliğinin tanımını ortaya koymak gerekmektedir.

1. EGEMENLİĞİN DÜŞÜNSEL İKLİMİ

Egemenlik, felsefi kökenleri Aydınlanma düşüncesine kadar uzanan ve modernist akıl yürütmenin ışığında şekillenen ekonomik-siyasal bir tahayyülün ürünüdür. Aydınlanmanın ve ona bağlı gelişen modernitenin oluşturduğu yeni iklim, sadece felsefi bir duruş olarak değil; ekonomik, politik ve toplumsal her türlü tahayyülün yeniden yapılandırılması, yeni bir akıl yürütme mantığı çerçevesinde ele alınması ve bu akıl yürütme yöntemi ile meşrulaştırılmasını içeren bir *zihniyet* değişikliği şeklinde tanımlanabilir. Aydınlanma; Kant'ın (1724-1804) *Aydınlanma Nedir?* (1784) makalesinde tanımladığı gibi öznelerin bir vasi tayin etmeksizin yaşadıkları, kendi hayatlarını kendi kararlarıyla yönetebildikleri ve yetişkin gibi karar verebildikleri bir zihin durumudur (Kant, 2005: 225). Böylece aydınlanmanın marifetiyle insanların² ve devletlerin *Ancien Régime*'den ve Kilise'den, dolayısıyla tanrıdan özerk olarak varlığını devam ettirmesi mümkün hale gelmektedir. Tüm bu gelişmeler ışığında modernliğin

² Aydınlanma dönemi öncesi için *birey* ifadesini kullanmak anakronik bir yaklaşım olacağından bu cümlede insanlar ifadesi tercih edilmiştir.

doğuşuyla insanlık hiçbir aracıya gerek duymaksızın kendi gücünü keşfetmiş ve kendine biçtiği bu değer, akla ilişkin yeni bir bilinç düzeyiyle birleşmiştir (Hardt ve Negri, 2003: 95). Horkheimer ve Adorno'nun (2002: 1) Kant-vari ifadeleriyle bu yeni entelektüel iklim, düşüncede ilerleme, insanları korkudan (özünde Kilise korkusundan) kurtarma ve onları kendi kendilerinin efendisi haline getirme çabalarını işaret ederken artık işlerin nasıl tutulacağına dair karar mercinin ise akıl sahibi insan olduğunu gösterir.

Bu noktada egemenlik; Batı'da devletin Kilise'nin ve onun öğretilerinin vesayetinden kurtulma, onları tersyüz etme çabasını temsil etmektedir. Baskın olan Hıristiyanlık bilgisinin –ya da bir hakikat üretme aracı veya bir tahayyül olarak Kilise'nin– doğayı, siyaseti, ekonomiyi ve toplumu anlamlandırmada yetersiz ve hatalı olduğuna dair bir kanaatin giderek toplumda yükselmeye başlaması neticesinde tedricen dinin iktidarını ortadan kaldırması (Habermas, 2002: 14-15), devletlerin akla, rasyonaliteye dayanan ve onları diğer iktidar odaklarından özerkleştirebilecek yeni bir meşruiyet biçimiyle temellendirme imkânı vermiştir. Bu tersyüz etme çabası, Aydınlanma öncesinde siyasal meşruiyet aracı olan “kutsallığı” yeniden tanımlayarak seküler yaşamın dini yaşamın yerini alması projesini içermektedir (Pabst, 2010: 570). Bu bağlamda egemenlik kavramı akli ön planda tutan bir zihniyetin siyasete ve devlet idaresine yansımalarının somutlaşması olarak tanımlanabilir.

Bu zihniyet değişikliğinin bir yansıması olan egemenlik kavramının bir ayağı bu zihniyet değişimi aracılığıyla palazlanan kapitalist ekonomide, diğer ayağı yine aynı zihniyete dayanarak merkezi ve bürokratik bir hâl alan modern devlet yapısındadır.

Diğer taraftan bu kavram sadece hukuki bir statü değil, milli devlet, ulus devlet, merkezi devlet gibi belli devlet formlarını, millet veya ulus ismiyle tanımlanan insan topluluklarını ve bunların hepsini son kertede belirleyen ekonomik dinamiği (Althusser, 1995: 80) içinde barındıran bir fenomendir. Devletler modern egemenliği benimsemesi halinde üniter veya federal, demokratik veya despotik fark etmeksizin sistemi işler kılabilmektedir³.

Devletler söz konusu olduğunda onları geleneksel ve modern olarak ayırabilmenin yolu egemenlik kavramından geçmektedir. Bu bağlamda ağ şeklinde örgütlenmiş, esnek ve çoklu yapılardan oluşan imparatorluklardan hiyerarşik örgütlenmeyi öngören, daha katı ve monist bir forma sahip olan ulus devlete geçişin temel dinamikleri egemenlik kavramına dayanmaktadır. Egemenlik bu anlamıyla devleti belli bir insan topluluğu ve bu topluluğun üzerinde yaşadığı belli bir toprak parçasıyla sıkı sıkıya ilişkili kabul ederek imparatorluk formunda belli belirsiz olan nüfus ve sınır gibi kavramları da yerli-yurtlulaştırır⁴.

2. EGEMENLİK KAVRAMI

Bir kavram olarak egemenlik, Avrupa'da modern devletlerin gelişimine koşut olarak 16. yüzyıl sonlarında Fransız hukukçu Jean Bodin (1530-1596) tarafından ortaya atılmıştır. Latince *en üstün, en yüce* anlamlarına gelen *superanus* kelimesinden türetilerek Fransızca'ya *soveraineté* şeklinde kazandırılan bu kavram; sınırsız, mutlak, tek, bölünemez ve

³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Barrington Moore, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri Çağdaş Dünyanın Yararlanmasında Soyulun ve Köylünün Rolü*. Çev. Şirin Tekeli ve Alaeddin Şenel (İstanbul: İmge Kitabevi, 2011).

⁴ Yerli-yurtlulaştırma/yersiz-yurtsuzlaştırma (deferritorialisation/deterritorialisation) kavramları için bkz. Gilles Deleuze ve Felix Guattari, *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. (London: Bloomsbury Publishing, 1988).

devredilemez iktidarı ifade etmektedir (Bodin, 2003: 1). Bodin'e göre egemenlik mutlak, sınırlandırılmaz, bölünemez, parçalara ayrılamaz ve Tanrı'dan sonra kendi üzerinde hiçbir güç tanımaz (Bodin, 2003: 3-4; Beriş, 2008: 58). Grotius'a (1583-1645) göreyse egemen, başkasının denetimine tabi olmayan; yaptıkları bir başkasının iradesiyle geri alınamayan; geçersiz kılınamayandır (Grotius, 1967: 30). Diğer bir ifadeyle Aydınlanmanın getirdiği zihin durumuna uygun olarak devletin bir vasi kabul etmemesidir.

15. ve 16. yüzyıllarda Avrupa özelinde feodalizmin ve Kilise otoritesinin zayıflaması, merkezî/mutlak monarşilerin güçlenmesini sağlamıştır. Bu sayede monarklar, ilk kez kendi monarşileri üzerinde mutlak güç sahibi olma iddiasında bulunmuş ve bu iddialarını egemenlik kavramıyla temellendirmişlerdir (Heywood, 2017: 110). Bir diğer ifadeyle egemenlik, Kilise ve geleneksel devlet yapısı (imparatorluk) karşısında kendini ispat edebilme işlevi görmüştür (Schilling, 1971: 216). Ancak Bodin'e göre egemen hâlâ bir monarktır. Bodin, hükümdarın mutlak egemenliğe sahip olması gerektiğini, iradesinin hukukun bile üstünde olduğunu öne sürmektedir (Philpott, 2001: 117).

Diğer taraftan Hobbes (1588-1679) ile birlikte devlete içkin olan egemenlik toplum sözleşmesi kurgusu etrafında temellendirilerek güvenlik endişesinden hareket eden rasyonel bir zemine oturtulmuştur. Böylece siyasal irade hem doğal hukuk hem de tanrıdan bağımsız hâlâ gelebilecektir (Beriş, 2008: 58). Tüm bunlar devlet otoritesini ve ondan kaynaklanan (pozitif) hukuksal yapıyı meşru kılmaktadır. Bununla beraber devletin sürekliliğini de güvence altına almaktadır (Ağaoğulları, 2006: 352). Kral, siyasal iktidarı kullanan ve böylece egemenliğe işlevselliğini kazandıran egemen sıfatıyla devletle özdeşleşip meşru bir niteliğe sahip olmaktadır.

Meşruiyetin dışarıdan (Kilise yoluyla tanrıdan) verilen bir şey olarak kabul edildiği çağın ötesine geçilmesi, egemene ve egemenliği kullanan kişiye içsel bir meşruiyet kurma zorunluluğu getirmiştir (Ağaoğulları, 2006: 353). Bu sorun Hobbes'un egemenliği toplum sözleşmesi kuramının üzerine oturtmasıyla çözülmüştür. Bir diğer ifadeyle egemen dışarıdan gelen bir meşruiyeti reddettiği için meşruiyeti içeride, kendi yönettiği tabanda bulmak zorunda kalmış; onun için de egemenliğin bir tür sosyal sözleşmeden tevarüs ettiği düşüncesiyle temellendirme yoluna gitmiştir. Böylece klasik imparatorlukların genel itibarıyla vergi ve askerlik hizmeti dışında kendilerine müdahale etmediği tebaa, modern devletlerde bir tür meşruiyet dayanağı haline gelerek politik rol sahibi olmuştur.

Modern anlamıyla egemenlik ortaya çıktığı andan itibaren artık padişah veya kral gibi idarecilerin egemenlikle ilişkisi onu temsil etme düzeyinde kurgulanmak durumunda kalmıştır. Böylece egemenlik söz konusu olduğunda, yönetme erki kral ya da padişahın şahsından koparak onu *egemenlik kullanma memuruna* indirger. Böylece egemen olan millet, kral, meclis, bürokrasi gibi kurumlar da temsilen bu gücü uygulayan bir aktör görevi görürler. Elbette bu noktada özellikle Bodin'in teorisinde bir kral-devlet arayışı olduğu itirazı getirilebilir. Ancak burada kral Kilise'den bağımsızlaştıkça meşruiyetini halktan sağlamak zorunda kalmış ve netice itibarıyla egemenliğin asli taşıyıcısı değil temsilcisi haline gelmiştir.

Zira Emmanuel Joseph Sieyès (1748-1836) 1789'un başında yayımladığı *Üçüncü Tabaka Nedir?* (Qu'est-ce que le Tiers état?) adlı çalışmasında ayrıcalıklarla donatılmış bir toplumun doğal

hukuka aykırı olduğunun altını çizer. Ayrıcalıklar kaldırıldığında geriye *üçüncü tabaka*, herşey yani *bütün ulus* kalacaktır (Ağaoğulları, 2006: 192). Bu, ruhban sınıfının ve aristokratların ayrıcalıklarının ellerinden alınmasıyla bu sınıfların egemen devletin hükmettiği *sıradan insanlara* dönüştürülmesi anlamına gelmektedir. Sieyès'in ifadesiyle iktidar kamuya aittir, yani bütüne; ulusa (Ağaoğulları, 2006: 197).

Böylece Sieyès'in de katkısıyla modern devletlerde egemenliğin asıl sahibi olarak üçüncü tabaka işaret edilmiş olur. Sieyès'e göre üçüncü tabaka yani nihayetinde ulus; yasa koyucunun altında, onun koyduğu yasalara uygun yaşayan ve yasa koyucunun kendisinde temsil edilen bir tür ortaklar topluluğudur (Sieyès, 2002: 527). Sieyès'in iddiaları, bu çalışma bağlamında iki noktada önemlidir. Birincisi, herkesi eşit sayarak kralın maddi/biyolojik varlığının politik bir içerik kazanması engellenir. Yani egemenlik bir kişinin biyolojik varlığına özgülenemez. İkincisi, egemenliğin taşıyıcısı olma görevi temsil mekanizması sayesinde kişilerden ziyade kurumlara aktarılır.

Fransız Devrimi, egemenlik kavramının somut birtakım uygulamalara konu olmasının miladı olarak kabul edilir. Fransız devriminin ardından egemenliğin çeşitlerinden biri olan *ulusal egemenlik* diğer egemenlik biçimlerini geride bırakarak kendini tek geçerli egemenlik biçimi olarak dayatma imkânı bulmuştur. Burada Bodin'in belirttiği ve egemenliğin özü olarak ifade edilebilecek olan bölünmezlik, parçalanmazlık, devredilmezlik gibi unsurlar değişmemiş; ancak onun taşıyıcısı ve dolayısıyla da biçimi ulusal bir formasyonda yeniden tanımlanmıştır. Dolayısıyla "bu dönemde yapılan tek ama en köklü değişiklik egemenliğin monarktan alınıp ulusa verilmesidir" (Ağaoğulları, 2006: 236). Böylelikle modern devlet denilince artık egemenliğin ulusa ait olduğu ulus-devletler; siyasi modernleşme denildiğinde de devletlerin ulus-devletleşme süreçleri işaret edilir olmuştur.

Bu bağlamda, *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi*'nin (1789) 3. maddesinde halktan kaynaklanmayan hiçbir egemenliğin meşru olmayacağı vurgulanmaktadır. Akabinde bu ifadeler, Fransa'da 1791 Anayasası ile hukuki güvence altına alınmıştır. Ulusa dayanan egemenliğin anayasal olarak korunması ve güvence altına alınması egemenliğin ilkesine uygundur (Beriş, 2008: 59). Diğer taraftan egemenlik kuramı iktidarı kişisizleştirir; maddi/biyolojik bedenden ayırır. Ulusal egemenlik fikrinin bir gereği olarak iktidar, bir kişiye ait olamaz; patrimonyal iktidar ilişkisi içinde yürütülemez. Bu yüzden egemen devletlerde atanmışlardan oluşan bürokrasi ve seçilmişlerden oluşan meclisler iktidarı halk adına de facto olarak kullanarak devletin sürekliliğini sağlarlar. Özünde herkesin eşit sayıldığı ulus devletlerde monarkın veya herhangi bir grubun ayrıcalıklı olması sistemin mantığıyla ters düşmektedir.

Egemenlik kavramının Avrupa menşeli olması, onun feodal toplumsal düzenin çözülüşü ve Kilise otoritesinin zayıflamasıyla olan yakından ilişkisine vurguyu kaçınılmaz kılmaktadır. Fakat konuya Osmanlı tarihi açısından bakıldığında, feodal toplumsal düzenden veya Kilise otoritesinden bahsetmek imkânsızlaşır. Osmanlı Devletinde egemenliğin Sieyès'in öngördüğü şekilden ziyade Bodin'in tasvir ettiği çizgide geliştiği söylenebilir. Nitekim modernleşme hareketlerine paralel olarak merkezi otoriteyi güçlendirme ve Avrupa'nın teknik gelişmişliğini yakalama amacı güden Osmanlı Devleti, Sieyès'in ulusal egemenlik ve temsil mekanizmasıyla inşa ettiği egemenlikten ziyade mutlak monarşiler inşa etmiş olan Bodin'in

düşüncelerine benzer gelişmiştir. Ancak Osmanlı Devletinde egemenlik, Bodinci bir perspektiften Sieyés'in çizgisine⁵ doğru hareket etmiş görünmektedir. Söz konusu hareket edişin en açık biçimde ortaya çıktığı değişkense bir egemen olarak padişahın maddi/biyolojik varlığının devletin manevi varlığından ayrılarak sıradanlaşmasıdır.

3. DEVLET TÜZEL KİŞİLİĞİ

Genel anlamda hukukun insan-dışı öznesi olan tüzel kişilik, insanların oluşturduğu fakat onlardan bağımsız bir nitelik kazanarak ortaya çıkan mal ve/veya kişi toplulukları olarak tanımlanabilir. Birey(ler)in tek başına başaramayacağı bir takım etkinlikler, tüzel kişilikler vasıtasıyla yerine getirilir (Cansel vd., 2015, 195-196). Günümüzün modern hukuk düşüncesinde kamu tüzel kişiliği ve özel hukuk tüzel kişiliği olmak üzere ikiye ayrılan tüzel kişi tanımında devlet tüzel kişiliği, kamu tüzel kişiliği genel başlığı altında değerlendirilmektedir. 1982 Anayasasının bazı maddelerinde “devlet ve diğer kamu tüzel kişileri” ibaresinin yer almasından devletin de kamu tüzel kişiliği kapsamında değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda devlet tüzel kişiliğini meydana getiren yasama, yürütme ve yargı erklerinin kendi tüzel kişilikleri bulunmayıp hepsi birlikte devlet tüzel kişiliği kapsamına girmektedirler. Dolayısıyla bu kurum ve organlar, merkez teşkilatı ve taşra teşkilatıyla ve bağlı teşkilatlarla birlikte bir bütün olarak devlet tüzel kişiliğini meydana getirir (Çağlayan, 2016: 378-379).

Tüzel kişilikler, tarihi ve toplumsal gelişmelerin birer sonucudurlar. Devlet tüzel kişiliği de bu gelişmeler bağlamında ortaya çıkmış bir tüzel kişiliktir. Günümüzde *devlet* olarak isimlendirdiğimiz siyasal organizasyonun en temel özelliklerinden birisi, hem o devletin yönetici kadrolarından ve memurlarından hem de egemenliği altındaki halktan bağımsız, soyut bir kurumsal kimliğe sahip olmasıdır (Uslu, 2017: 18; Wood, 2002: 19'dan). Nitekim devlet, belirli bir ülkede bir üst iradenin egemenliği altında yaşayan insanların oluşturduğu, o insanlardan bağımsız ve ayrı kişiliğe sahip bir kurumdur (Türcan, 2001: 23). Bu bağımsız ve soyut kimlik, devlet tüzel kişiliği olarak tanımlanabilir.

Devlet tüzel kişiliği, tarihi kökenleri Batıda Roma İmparatorluğunda ve Doğuda Abbasilerde bulunabilecek olmakla birlikte günümüzdeki anlamıyla modern devletlerin ortaya çıkmasına paralel olarak gelişim göstermiş bir kavramdır. Dolayısıyla İslam dünyasında siyasal egemenliğin örgütlenmiş şekli olarak devlet düşüncesinin Abbasilere dayandığı söylenebilir (Avcı, 2017: 85). Osmanlı Devletinde ise *Fatih Kanunnâmesi*'nin devlet teşkilatlanmasını baştan aşağı düzenlemesi (İnalçık, 2011: 31) ve bir anlamda devletin kurucu metni olarak anayasal bir metin niteliği taşıması (Aydın, 2017: 104) itibarıyla devlet tüzel kişiliğinin gelişimine temel hazırladığı söylenebilir⁶. Bu temele bir katkı olarak, 17. yüzyılda *Tevkî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi* zikredilebilir. Nitekim bu kanunname de Osmanlı devlet teşkilatının temel metinlerinden birisi olarak kabul edilmektedir (Cin ve Akgündüz, 2017: 187).

⁵ Sieyés'in üçüncü tabakanın egemen sayıldığı modeli ancak Cumhuriyet'in kurulmasıyla devlet yöneticilerinin zihin dünyasında yer edinebilecektir.

⁶ Osmanlı Erken Modern Döneminde devlet tüzel kişiliğinin gelişimine dair şu makaleye bakılabilir: Kıvrak, E. (2021). Osmanlı Erken Modern Döneminde Egemenliğin Sürekliliği Sorunu ve Devlet Tüzel Kişiliğinin Gelişimi (1453-1617). *International Journal of Social Inquiry*. 14(2). 693-714.

Fakat öte yandan kökenleri Orta Çağda bulunan ve esas itibariyle Erken Modern Çağ boyunca gelişim gösteren Avrupa devletlerinde özellikle hukuk ve maliye alanlarında yaşanan gelişmeler ve kurumsallaşma pratiği, günümüzde kullanılan modern anlamıyla devlet tüzel kişiliğinin temellerini oluşturmuştur. Bu bağlamda özellikle kabaca 1450-1600 yılları arasında egemenlik düşüncesinin gelişimine paralel olarak yeni karar alma mekanizmalarının ve profesyonel bürokrasinin doğuşu, modern devletin oluşum sürecinde önemli birer basamak olmuştur (Strayer, 2020, Üçüncü Bölüm). Bu süreç aynı zamanda (modern anlamda) devlet tüzel kişiliği düşüncesinin de gelişimini açıklamaktadır. Bu sayede devletler, onun egemeninden, yani yönetici hanedandan/kraldan/padişahıtan bağımsız birer soyut/manevi şahsiyet kazanarak devlet tüzel kişiliği olgusunun gelişimini simgelemiştir.

4. OSMANLI MODERNLEŞMESİ VE DEVLET TÜZEL KİŞİSİNİN PADİŞAHIN ŞAHSINDAN AYRIŞMASI

Batı Avrupa'da ortaya çıkan Rönesans, Reform ve Aydınlanma'yla şekillenen dönüşüm, ekonomiyi, kültürü ve siyaseti yeniden inşa etmiş ve alışlagelmiş olan gelenekleri, adetleri, ve idari mekanizmaları yenileriyle değiştirmiştir. Bu yeni dönemde artık ekonomi, birikim ekonomisine; kültür, burjuva kültürüne; siyaset, ulusal siyasete dönüşmeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti açısından, devlet tüzel kişiliğinin padişahın zatından ayrılmasına yönelik en ciddi süreçler de bu dönüşüm sürecinin yansımaları içerisinde ortaya çıkmıştır. Özellikle Avrupa'nın ekonomik, kültürel ve siyasal dönüşümler neticesinde devletlerarası yarışta öne geçmesinin engellenmesi için Osmanlı Devleti'nin *politika transferi* marifetiyle durumu tersine çevirme çabaları, devletin padişahın şahsından ayrı, ölümsüz bir *şahs-ı manevi* olarak ortaya çıkışını hızlandırmıştır.

Özellikle I. Ahmed'den (1590-1617) sonra egemenliğin hanedana ait olması anlayışının terk edilerek padişah şahsının tek egemen olduğu -böylece Eski Türk geleneğinden, tamamen İslam egemenlik anlayışına geçildiği- dönemin akabinde, II. Mahmut'un (1785-1839) uyguladığı modernleşme politikaları sonrasında gelişmeye başlayan *millî egemenlik* fikri, I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet'in ardından devletin zatının, padişahın zatından *görece özerk* hale geldiğini göstermektedir. Fakat devletin tamamen özerk bir şahs-ı manevi haline gelmesi; yani Bodinci bir egemenlik anlayışından Sıeyésci ulusal egemenliğe geçişi ise ancak Cumhuriyetin kurulmasıyla mümkün olacaktır.

5. SENED-İ İTTİFAK

II. Mahmut'un tahta çıkışını izleyen dönemde kaleme alınan *Sened-i İttifak* (1808) ile âyanın iktidardan pay alma girişimleri somutlaşmıştır (Yeğen, 2015: 45). Nitekim Sened-i İttifak'ın devlet iktidarının sınırlanabileceği düşüncesini içerdiği ve böylece padişahın kendi iktidarının sınırlanabileceğini zımnen kabul ettiği savunulabilir (Erdoğan, 2016: 16). Fakat her ne kadar II. Mahmut'u iktidara taşıyan âyanlar olduysa da padişahın öncelikli hedeflerinden birisi bu yapılanmanın etkisini azaltarak merkezi otoriteyi güçlendirmek olmuştur (Zürcher, 2013: 55). Dolayısıyla Sened-i İttifak'ı kaleme alan Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın (1765-1808) amacı, merkezi otoriteyi kurmak ve reformlara başlayabilmek için karşılığında birtakım güvenceler vermek suretiyle âyanı itaat altına almaktır (Erdoğan, 2016: 15).

Sıklıkla İngiltere'de imzalanan *Magna Carta* (1215) ile karşılaştırılan Sened-i İttifak, padişah iktidarını sınırlama noktasında ilk modern girişim olarak tanımlanabilir. Özünde öncelikle Sened-i İttifak, geleneksel egemenliğin dönemin ihtiyaçlarına cevap vermediği düşüncesini taşımaktadır. Nitekim giriş bölümünde "nizam-ı alemin bozulduğu" iddiasına yer verilerek (Alkan, 2009: 381) Sened-i İttifak gerekçelendirilmiş olur. Bu anlamıyla, taşra ve merkez gerilimini tanımlayan bu belge aynı zamanda Osmanlı idaresinde değişikliğe ihtiyaç duyulduğunun da resmi kanıtıdır. Ancak bu belge, merkez ve taşra arasında bir tür istişareyi önermekten ileriye gidemez (Ortaylı, 1999: 40) ve imzalanmasından beş hafta sonra Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesiyle de değerini yitirir (Pamir, 2004: 78).

Öncelikle bu belgede padişah, *devlet-i ebed müddetin kutbu* olarak tanımlanır. Burada vurgulanması gereken, metinde padişahın hem zatna hem de saltanatın kendisine karşı ayanlara yüklenen *müteahhid ve zaim* olma yükümlülüğüdür (Akşin, 1994: 115). Bu ifade Sened-i İttifak ve egemenlik ilişkisinde iki noktayı işaret etmektedir. İlk olarak, padişahın egemenliğinin hâlâ sürdüğü görülmektedir. İkincisi, padişahın zatiyla saltanat arasında ayrıma gidilmektedir. Belgede yer alan bu yaklaşım, padişahın şahsının devletin şahs-ı manevisinden ayrışmaya başladığının hukuki bir metinde kendini göstermesi anlamına gelmektedir. Çünkü ayanlara yüklenen sorumluluk, ne sadece padişahın kendisine ne de tüzel bir kişi olarak devlete karşıdır. Eğer padişahın fermanı tüm güçlerin üstündeyse hem saltanata hem de padişaha itaat beklemek kendi içinde tutarlı bir mantığa sahip olmayacaktır. Diğer taraftan devletin tek başına bir tüzel kişiliği varsa padişahın şahsına sadakatın belgede yer alması yine aynı derecede sorunlu bir mantığa sahip olacaktır. Bu anlamıyla padişahın zatiyla devletin politik varlığı birbirinden ne ayrıdır ne de büsbütün birleşiktir. Ancak ileride, bu ayrımın giderek belirginleştiği görülecektir.

Diğer taraftan, belgede gerek ayanlar gerekse sadrazam karşılıklı verilen sözleri yine karşılıklı edilen yeminlerle pekiştirirken mutlak egemen sayıldığı klasik dönemin şartlarında padişahın yemin etmesine gerek görülmemiştir. Ancak sadrazamın verdiği sözler padişahu bağladığı gibi belgeye tuğrasını basması da onu doğrudan sorumlu hale getirmektedir (Pamir, 2004: 78). Diğer bir ifadeyle Sened-i İttifak ile Osmanlı padişahları sadece şeklen tek ve mutlak egemen haline gelmiş ve bu süreç halk egemenliği kavramına doğru giderek genişleyen yeni egemenlik anlayışının habercisi olmuştur.

Ayrıca belgenin beşinci şartında Tanzimat Fermanından tam 31 yıl önce padişahın kulları (devlet görevlileri) üzerindeki hakkı olan siyaseten katlin yasaklandığı (Akşin, 1994: 117); diğer bir ifadeyle klasik egemenlik hakkı olan öldürme ve yaşatma hakkının sınırlandığı görülmektedir. Bununla beraber belgede siyasal erk, dolayısıyla *meşru şiddet kullanma tekeli* merkezileşmekte ancak sınırlanmakta ve hatta görece olarak paylaşılmaktadır. Bunun en büyük delillerinden biri, beşinci şart ile getirilen cezalandırma usulüdür. Buna göre ayanlardan biri, diğerinin toprağına el atmaya kalkarsa diğer ayanlar onu cezalandırma yetkisine sahiptir (Pamir, 2004: 76). Bu durum, egemen olmanın en ciddi göstergelerinden olan cezalandırma ediminin ayanlarla paylaşılarak padişahın buralardaki yetkisinin kısıtlandığı anlamına gelmektedir.

Burada cezalandırma ediminin padişahın şahsî iradesinin dışına çıkarak kurumsallaşmaya başladığı ileri sürülebilir. Nitekim iktidarın en çok göze batan dışı vurumu olarak şiddet

(Arendt, 2018: 41), uygulayanın muktedir; uygulananın ona tabi olduğu bir çerçeveyi işaret ederek iktidarın kimde olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, padişahın şahsıyla devletin şahsının ilk kez ceza hukukunda ciddi olarak ayrılmaya başladığı iddia edilebilir. Cezalandırma ediminin paylaşılması, bu açıdan önemi haiz olup iktidar olmanın en açık alametinin -yani iktidarın- paylaşılması durumunu işaret etmekteyken; biyolojik varlığıyla devletin tüzel kişiliğini şahsında birleştiren egemen tasavvurunun aşınmaya başladığının göstergesidir.

Belgede özellikle dördüncü şart göz önünde bulundurulduğunda sadrazam özelinde merkez güçlendirilmekte ve aynı zamanda sınırlandırılmaktadır. Merkezi kuvvetlendirmenin aynı zamanda onu sınırlandırmayla birlikte ele alınması, padişahın kendinden üstün bir otorite tanımayan konumunun modern egemenlik anlayışıyla yer değiştirmeye başladığının göstergesi olarak kabul edilebilir. Bunun ilk adımlarıysa III. Selim'in (1761-1808) yenilik hareketlerini tek bir kişiye değil devlete mâl etme düşüncesidir (Pamir, 2004: 71).

6. TANZİMAT VE ISLAHAT KERTELERİ

Tanzimat, *Gülhane Hattı Şerifi* veya *Tanzimat Fermanı* (1839) adıyla anılan ve mülki idareyi ıslah ve yeniden organize etmeyi amaçlayan belgeye ve belgenin etkilediği belli bir döneme işaret etmektedir (Işık, 2019: 297).

Tanzimat Fermanı'nın öncelikli amacı idarenin bütün işlemlerinin yazılı ve belirli kanunlara uygun yapılmasını sağlamak olarak ifade edilebilir. Bu sebeple Ortaylı (2010: 474); Tanzimat'ın yabancı dillere çevirisinin *reorganization* (yeniden düzenleme) yerine *legislation* (kanunlaştırma) şeklinde olması gerektiğini savunmuştur. Klasik dönemde yapılan kanunlar sıklıkla belirli sancaklar için yapılabilmekte ve sancaktan sancağa değişiklik gösterebilmekteyken Tanzimat döneminde kanunlar, bir örnek ve tüm imparatorluğu kapsayacak şekilde yapılmıştır. Ayrıca idarecinin *fevkalade yetkilerinin* olmaması Tanzimat döneminin en dikkat çekici özelliklerindedir. Tüm bu özellikleriyle Tanzimat, Osmanlı Devletinin egemenlik anlayışındaki değişim sürecinde iki noktada önemli rol oynamaktadır. Bunlar; Weberci anlamda modern bürokrasinin ortaya çıkması ve bürokrasinin üzerine oturacağı milli kimliklerin zemininde yükselen yurttaşın ortaya çıkışının ayak sesleridir.

Bu sürecin ilk adımı, padişahın şahsından ayrı biçimde rasyonel bir bürokrasinin inşa edilmeye çalışılması ve bu inşa sürecinde padişahın ve özellikle sadaret makamının egemenlik pratiklerinin kısıtlanması ve bunun padişah aleyhine aşınmasıdır. Diğer bir ifadeyle klasik dönemde egemeni, padişahın kendi şahsı temsil ederken 19. yüzyılda, özellikle Tanzimat ile padişah ve bürokrasiyi beraber düşünmek gerekmektedir (Ortaylı, 2010: 489). Böylece bir taraftan padişahın *şahsında* temsil edilen devlet gittikçe bürokratik ve kurumsal bir yeni *tüzel kişiye* doğru kayarken diğer taraftan onu meşrulaştıracak olan *milli egemenlik* kavramının temelleri de atılmaktadır.

Öncelikle, Tanzimat döneminde klasik idare düzeninin yerini Weberci anlamda ihtisaslaşmış nazırlıkların alması (Akyıldız, 2012: 46; Findley, 1994: 181) bürokrasinin padişahın şahsından ayrı bir egemen vücut inşa ettiğinin göstergesidir. Bu ihtisaslaşma, memur alımının bir sınava tabi olmasıyla standartlaştırılmıştır. Ancak buradaki en önemli değişiklik Tanzimat'ın

ilanından sekiz ay kadar önce *Mekteb-i Maarif-i Adliyye* ve *Mekteb-i Ulum-i Edebiyye*'nin kurulmasıdır. Bu okullarda yetişen öğrenciler sınavla bürokrasiye girecekler; böylece bildikleri kendi kaleminden ibaret olmayan, dünyayı bilen bir memur tipi olarak Osmanlı modernleşmesinde rol oynayacaklardır. Bu tür ihtisaslaşma ve *sürekliliği* sağlayacak kurumsallaşmaya en belirgin örneklerden biri dışişlerinin kurumsallaşmasıdır. Nitekim Tanzimat dönemi; modern Türk diplomasisi ve dışişleri teşkilatı geleneğinin başlangıç noktasını teşkil eder. Dışişleriyle ilgilenen klasik kurumları büyüten, ihtisaslaştıran ve bir meslek grubunun ortaya çıkmasını sağlayan da Tanzimat bürokratları olmuştur (Ortaylı, 2010: 470). Benzer şekilde hazinenin modernleşerek 1838 yılında tek bir kurum haline dönüştürülmesinin ardından padişah, hazineden maaş ya da tahsisat alan bir kişi haline gelmiştir. Dolayısıyla, Tanzimat sonrasında padişah devletten ayrı bir varlık olarak tahayyül edilmekte ve kendileri için ayrılan özel kaynakların ayrı bir varlık olarak devletin hizmetine verilmesi ile monarşiye önemli bir sınırlama getirilmektedir (Cezzar, 1986: 290).

Modernleşme, başlangıçta III. Selim'in ve II. Mahmut'un şahsi iradeleri tarafından şekillenmekteyken iktidardan güç devşirmesi ve kurumsallaşmasıyla beraber bürokrasi, modernleşmeye yön veren pozisyona gelmiştir. Padişahların şahsına bağlı olarak yürütülen modernleşme hareketleri genelde padişahın şahsi gayretleriyle sınırlı kalmış ve devamlı olamamışken bürokrasi, modernleşmenin *sürekliliğini* sağlamıştır. Dolayısıyla bürokrasiyle birlikte şahsa münhasır egemenlik anlayışının sebep olduğu *sürekliliğin sağlanamaması sorunu* tersine çevrilmiştir. Bürokrasinin modernleştirici bir aktör olarak yeni bir kimlik kazanması durumu, yine padişahın şahsından ayrı yeni bir egemenlik biçiminin ortaya çıktığına işaret etmesi açısından da önemlidir.

Tanzimat döneminde bürokratik elit, kendilerinin bütün Osmanlı'nın nihai hedefi olarak görünen *devletin eski ihtişamını* yeniden inşa edebilecek tek güç merkezi olduklarına inanmaktaydı (Mardin, 1996: 127). Mardin'in ifadeleriyle "nüfuz bölgelerini teşkil eden nezaretlerdeki ve yetki sahalarındaki güçlerinin kanuni uygulamalarıyla tatmin olmayan bu katipler, idari teşkilatın en küçük detaylarına dal budak salmak ve karışmak suretiyle iktidarı gasp etmişlerdir" (Mardin, 1996: 129). Ayrıca Mardin, Namık Kemal'in "Osmanlı'da birden fazla hükümdar vardır, ancak bunlardan sadece birisi *padişah* olarak adlandırılır. Diğerleri ise henüz onun unvanına sahip olamamalarına rağmen artık hakimiyetine ortaktır" (Mardin, 1996: 130) ifadelerine yer verir. Buradan anlaşılacağı üzere Tanzimat döneminde bürokrasi; diğer bir ifade ile devlet tüzel kişisi, padişahın şahsından ne tamamen ayrı ne de büsbütün birleşiktir. Bu bağlamda Tanzimat, devletin padişahın şahsından ayrı, özerk bir varlığa dönüşümü noktasında yeni ve oldukça önemli bir kerteyi ifade etmektedir.

Tanzimat'ın Osmanlı egemenlik anlayışında sebep olduğu değişimlerden ikincisi, bürokrasiyi uzun vadede meşrulaştıracak olan düşünce biçimlerinin ortaya çıkması ve bu düşünce biçimlerinin yeni bir toplumsal formasyonu inşa etmesiyle ilgilidir. Tanzimat Fermanı, idarede yaptığı değişikliklerde *Kameralizm*'den ciddi izler taşımaktadır (Mardin, 2004: 13). Ferman; "tebaanın hayatı, namus ve mülkiyet güvenliği, iltimas ve ona bağlı gelişen tüm suistimallerin kaldırılması, silahlı kuvvetlere sürekli ve düzenli asker alımları, suçla itham edilenlerin açık ve adil muhakemesi ve kanunların uygulanmasında her dinden insana eşit davranılması" gibi değişiklikleri içermektedir (Karpat, 2014: 100-105). Bu bağlamda;

Kameralizmin etkilerinin göze çarptığı bir metin olarak Tanzimat, aynı zamanda Kameralizm metodolojisi üzerinden bir *Osmanlılık* şuuru üretme hevesini de kapsamaktadır (Mardin, 2004: 13-14). Bu durum Osmanlı'da egemenliğin değişen çehresine paralel olarak egemenliği uygulayanın da ona muhatap olanın da değişmeye başladığını göstermektedir. Nitekim modern devletlerde bürokrasi, ayrı bir devlet tüzel kişiliğini temsil etmek için kendini geleneksel tebaaya değil, *eşit* insanların oluşturduğu bir halka yaslamak zorundadır.

Bu minvalde, 1856 tarihinde, Islahat Fermanı'nın ilanıyla *yurttaşlık müessesesi* yeni bir boyuta kavuşmuştur. Islahat Fermanı, Osmanlı tebaasında hâkim olan Millet Sistemi'nin dikey yapısının bozulup bunun yerine yatay olarak örgütlenmiş bir Osmanlı tebaası meydana getirilmesi isteğinin bir diğer somut adımı olmuştur. Bu durumun uzantısı olarak Islahat Fermanı'nın eşitlik getirmesinin egemenlikle ya da devletin tüzel kişiliğiyle ilişkisini kurmak mümkün görünmemektedir. Ancak uzun vadede eşitlik, imparatorluğun tebaasının hiyerarşik bir yapıdan herkesin eşit bireyler olduğu yurttaşa evrilebilmesi ve bu sayede de bürokrasiyi meşrulaştıracak olması açısından önem arz etmektedir (Akyılmaz, 1999: 150).

Bu *liberal* ve *millici* görüşler Osmanlı'da demokratik düşüncenin bir türünü ortaya koyan Genç Osmanlılar tarafından da benimsenmiştir (Mardin, 2009: 42). Bu düşünce biçiminin padişahın şahsından ayrı bir egemenlik pratiği için önemi ise toplumu kendi başına bir nesne; devletin dışında bir varlık olarak tasvir etmesidir. Ancak paradoksal olan şey, böyle bir *politik varlığın* Osmanlı'da o tarih için bulunmamasıdır (Mardin, 2009: 44). Bu durum, -Tanzimat'tan ziyade- sonrasında gelecek olan I. ve II. Meşrutiyet tecrübeleri için entelektüel bir kaynak sağlayacaklardır.

Genç Osmanlıların padişahı kurtulmaya dair bir istekleri olmamıştır. Ancak ondan *adalet* talep etmişler; yani klasik Osmanlı normlarını korumaya çalışmışlardır. Bunu yaparken liberal bir retorik kullanarak devletten yani padişahın zatından ayrı ve kendi içinde anlamlı bir adalet alanı teklif etmişlerdir (Mardin, 2009: 47). İşte padişahın zatından ayrılan yeni *tüzel kişi*, bu yeni adalet alanının üzerine oturmaya teşebbüs edecek; en azından söylemsel düzeyde öyle olduğu iddia edilecektir.

Neticede Tanzimat ve Islahat hem resmi (bürokrasi) hem de sivil (aydınlar) girişimlerle padişahın şahsında cisimleşen iktidardan milli egemenliğe dayanan kurumsal bürokratik iktidara geçişin ilk işaretlerini vermektedir. Tanzimat dönemi düşünce dünyasındaki *liberal* ve *millici* gelişmeler, ilke olarak bürokratlarla karşıtlık içinde olmalarına rağmen kelime dağarlarında ciddi yer tutan *vatan*, *millet*, *eşitlik* ve *hürriyet* gibi kavramlar zorunlu olarak padişahın zatında cisimleşmiş bir iktidar anlayışını dışlayarak bir kurum olarak bürokrasinin egemen güç pratiklerine sahip olmasını sağlamıştır. Bu dönemde vatan, belediye, Kânûn-ı Esâsî, buhran-ı mali gibi kavramların Batı metinlerinden tercüme edilmiş olması (Ortaylı, 2010: 473) aradaki ilişkiyi zımnen de olsa göstermektedir. Diğer bir ifadeyle bu dönemde özellikle Genç Osmanlılar adıyla bilinen aydınların düşünceleri ve bu düşüncelerin devamı niteliğindeki hareketler *Tanrı namına hareket eden tek egemen padişah* anlayışının yerine *halk/millet adına hareket eden bürokratik devlet* idealinin meşruiyet kaynağı olmuştur.

6.1. Devlet Tüzel Kişiliğinin Hüviyeti: Kânûn-ı Esâsî ve Anayasal Monarşi

Tüm bu şartlar altında, II. Abdülhamid (1842-1918), 1876 yılında tahta çıktığında, selefi V. Murad'ın (1840-1904) yerine kendisinin padişah olmasını sağlayan Mithat Paşa'ya (1822-1884) verdiği anayasal bir hükümdarlık kurma sözünü tutmuştur (Hanioglu, 2004: 390). Bu çerçevede hazırlanan Kânûn-ı Esâsî, devletin ilk anayasal belgesi olarak tarihe geçmiş (Ahmad, 2014: 43; Berkes, 2008: 309-320) ve Osmanlı Devleti ilk anayasal monarşi (I. Meşrutiyet) tecrübesini gerçekleştirmiştir. Ancak II. Abdülhamid yine Kânûn-ı Esâsî'den kaynaklanan yetkisini kullanarak meclisi otuz yıl boyunca tatil etmiştir. Dolayısıyla I. Meşrutiyet dönemi, ancak 23 Aralık 1876 – 14 Şubat 1878 arasında uygulanan kısa dönemli anayasal monarşiyi tanımlamaktadır.

Kânûn-ı Esâsî bir tür temsilciler meclisi tarafından hazırlanmamış ve halk oylamasına sunulmamıştır. Diğer bir ifadeyle aşağıdan yukarıya gelen bir taleple inşa edilmemiştir. Bu yüzden günümüz şartlarında bir anayasa olarak tanımlamak güçtür. Buna ek olarak Kânûn-ı Esâsî'de *milli egemenlik* kavramına yer verilmemiş; padişahın mutlak egemenliği anayasal düzeyde ilan edilmiştir (Tunç, 1999: 22). Ancak buna rağmen o dönemde 1814 yılında Fransa'da ve 1848 yılında İtalya'da ortaya çıkan belgelere paralel olarak mutlak monarşiden ılımlı monarşiye geçişi işaret eden bir belgedir (Tanör, 2014: 149-150).

Kânûn-ı Esâsî'nin bu çalışma bağlamında getirdiği en önemli yenilik, seçilmişlerden oluşan bir genel meclisi vücuda getirmiş olmasıdır. Böylece padişah ve bürokrasiden müteşekkil devlet tüzel kişiliğini oluşturan unsurlara bir yenisi olarak meclis de eklenmiştir.

Başgil'e göre (1960: 89) Kânûn-ı Esâsî'de devlet teşkilatı; yasama, yürütme ve yargı olarak üç fonksiyona göre düzenlenmiştir. Yasama yetkisi iki meclisten müteşekkil olan Meclis-i Umumi'ye verilirken yürütme başta padişah olmak üzere Meclis-i Vükela'ya (Bakanlar Kurulu); yargı yetkisi *bağımsız* mahkemelere tanınmıştır. Başgil Kânûn-ı Esâsî'nin 86. maddesinde yer alan "*Mahkemeler her türlü müdahelâttan azadedir*" ve 89. maddede yer alan "*Her ne nam ile olursa olsun bazı mevaddı mahsusayı rüiiyet ve hükmetmek için mehakimi muayene haricinde feokâlâde bir mahkeme veyahut hüküm vermek selâhiyetini haiz komisyon teşkili katiyen caiz değildir. Fakat kanunen muayyen olduğu veçhile tâyini mevla ve tahkim caizdir*" ifadeleri yargı yetkisinin "genel mahkemelere" verildiğini ve bunun garantiye alınması için özel yetkili mahkemelerin kurulmasının yasaklanması ve özellikle metnin *Mehakim* başlıklı bölümünde mahkeme görev ve görevlilerinin (Örneğin Md. 91) yazılı bir kanunla belirlenmesinin öngörülmesi, devlet tüzel kişiliğinin hukuki görünümüne işaret etmektedir. Benzer şekilde 83. maddede "*Herkes huzuru mahkemede hukukunu muhafaza için lüzum gördüğü vasaiti meşruayı istimal edebilür*" şeklinde ifade edilen husus, devletin tek bir şahs-ı maneviye dönüşümü ile paralel bir şekilde halkı oluşturan kişilerin bir hiyerarşiden ziyade eşit kimseler olarak kabul edilmeye başladığını göstermektedir. Dolayısıyla hukuk düzeninin daha kanuni ve modern bir yapılanma eğilimi içine girmesi ile milliyetçiliğin temellerinden biri olan eşitliğin sağlanması için bir adım da atılmış olur. Diğer bir ifade ile hukuk düzeni modernleştiğçe devlet tüzel kişiliğinin padişahın şahsından kopması, onu egemen olan değil egemenliği kullanan rolüne itmesi ile halk ve sonrasında millet olarak adlandırılan yönetilenlerin de kendilerinden ayrı bir şahs-ı maneviye bürünmesi paralel ilerlemektedir.

Dolayısıyla, Kânûn-ı Esâsî'de egemenliğin üç fonksiyonundan biri olan yargı, *padişahın şahsi iradesinden* bağımsızlık kazanma eğiliminde görünmektedir (md. 81, 86). Özellikle hukuk devletinin temellerinden biri olarak kabul edilen *hakimlik teminatının* “her türlü müdahelattan azade” mahkemeler tarafından icra edilir ve hakimler “azledilemez” ifadeleriyle hukuk sistemine girmesi bu duruma işaret etmektedir.

Kânûn-ı Esâsî ile birlikte Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat dolayısıyla padişahın şahsından ayrı yeni bir iktidar odağının oluşmaya başlaması karşısında, padişahın özellikle yürütme ve yasamada ciddi yetkileri şahsına bağlayarak ve bunu anayasal bir garanti altına alarak tepki verdiği savunulabilir. Nitekim Kânûn-ı Esâsî'ye göre padişaha; bakanların azledilmesi, atanmaları ve onlara rütbe, makam, nişan gibi taltiflerin verilmesi, padişahın adına para basılması ve hutbe okunmaya devam etmesi, Meclis-i Umumi'nin açılması ve tatil edilmesi gibi yetkiler tanınmıştır.

Padişah bu dönemde yürütme görevini yerine getiren Meclis-i Vükela'nın başı olan sadrazamı ve heyet üyelerini doğrudan atamaktadır. Bu meclis aynı zamanda Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu değildir. Bu durum, yürütmenin özünde padişahın şahsına bağlı olduğunu ve sadrazamın başkanlığındaki bu heyetin aslında padişahın egemenliğini uygulamada yardımcı bir organ gibi iş gördüğünü göstermektedir.

I. Meşrutiyet döneminde kanun koyma yetkisi padişahta değildir ancak padişah olmadan kanun çıkamayacağı gibi meclis olmadan da kanun çıkmaz (Akyılmaz, 1999: 154). Bu açıdan padişahın yasama üzerindeki yetkilerinin dengeleyici faktörlerle sınırlandırıldığı; mutlak egemenliğinin kırıldığı söylenebilir.

Kânûn-ı Esâsî'nin 71. maddesine göre “heyeti Mebusan âzasının her biri kendini intihap eden dairenin ayrıca vekili olmayıp umum Osmanlıların vekili hükmündedir”. Bu ifade, Osmanlı *tebaasının* artık sadece padişah tarafından temsil edilmediğini göstermesi açısından önem arz eder. Bu durum padişahın artık *biricik egemen* olmadığı anlamına gelmektedir (Akyılmaz, 1999: 154). Böylece Kânûn-ı Esâsî ile beraber hem *padişahın şahsı* hem de kurumsallaşmış modern *devletin bir cüzü olarak meclis* Osmanlı'da tebaanın temsilcisi konumundadır. Bu anlamıyla Akyılmaz'ın ifadeleriyle “Kânûn-ı Esâsî ile Osmanlı'da rejim padişah egemenliği ve halk egemenliğinin arasında bir yere konumlanmaktadır” (Akyılmaz, 1999: 154). Böylece aynı zamanda Osmanlı'da padişahın şahsı ile devletin tüzel kişiliği ne büsbütün birleşik ne de tamamen ayrı bir konumda olup bir tür geçiş formu niteliğini haizdir.

Kânûn-ı Esâsî'nin bizzat II. Abdulhamid'in Hatt-ı Hümayunu ile tekrar yürürlüğe girdiği 23 Temmuz 1908, II. Meşrutiyet'in başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Yeni meşrutî sistem önce siyasal alanda ıslahat yapmak istemiş; bu yüzden kendisiyle uyuşmayan 1876 tarihli Kânûn-ı Esâsî'yi 1909 ve 1911 yıllarında değiştirmiştir (Tunaya, 1960: 46-47; Tunaya, 1996: 3). Bu dönemle birlikte kurulan *parlamentar* sistemde çoğunluğu sağlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) hem devlet teşkilatını hem de siyasi hayatı kendi kontrolü altına almış; padişahın 1876 tarihindeki yetkilerini de elinde toplamıştır (Tunaya, 1960: 48).

Bu gelişmelerin ardından Meclis-i Umumi, 7 Nisan 1909 tarihinde aldığı kararla II. Abdulhamid'i tahttan indirmiştir (Alkan, 2008: 185). Ancak meclis bunu ne anayasaya ne de

başka bir teamüle dayanan bir meşruiyet zemininden hareketle yapmış fakat padişahı millet adına tahttan indirmiştir. Yine meclis, padişaha ait olan Kânûn-ı Esâsî'yi değiştirme yetkisini kendinde görüp bilfiil değişiklik yaparak egemenliğin padişah'tan halka ve dolayısıyla meclise doğru kaydığını ilan etmiştir. Bu durumun bir yansıması olarak Meclis'i Umumi'nin adı "Meclis-i Umumi-i Milli" olarak değiştirilmiştir (Akyılmaz, 1999: 155-156).

Osmanlı monarşisi hem İslam Hukukundan gelen hem de örfeye dayanan bazı temel kurallar tarafından şekillendirilmiştir. Bunlara 19. yüzyılda modern egemenlik anlayışı eklendiğinde hükümdarın egemenlik yetkileri anayasayla belirlenmiş ve sınırlandırılmıştır. Böylece Osmanlı'da devletin asli organı artık sadece hükümdar değildir. Hükümdarın yanında bir de meclis vardır. Meclisin hükümdarın yetkilerine ortak olması söz konusudur (Özçelik, 1984: 139-141; Yıldırım, 2003: 21-22). Zira değiştirilen 3. maddeye göre "Zatı Hazreti Padişah hini cüluslarında Meclis-i Umumi'de ve Meclis müctemi değilse ilk icmaında Şer'i Şerif ve Kânûn-ı Esâsî ahkâmına riayet ve vatan ve millete sadakat edeceğine yemin eder". Dolayısıyla bundan böyle padişahın egemenlik hakkını tamamen kendi takdirine göre kullanması mümkün olmayacaktır. Özünde anayasanın değiştirilmiş halinde dahi padişahın şahsının *mukaddes* ve *sorumsuz* olması ilkesi varlığını korumaktadır. Egemenlik resmî olarak yine saltanat makamına aittir. Fakat bütün bunlara rağmen egemenliğin kullanılmasına milletin de ortak olması sağlanmıştır. Bu girişimlerin en somut adımlarından biri, padişahın Meclis-i Âyan üyelerinin tamamını seçme yetkisi değiştirilerek bu meclisin üçte iki üyesinin seçimle gelmesi, üçte birinin padişah tarafından atanması usulüne geçilmesidir (Çalen, 2012: 133).

Bununla beraber şahsi egemenliği karakterize eden tebaa yerine modern devlet anlayışını işaret eden vatan ve millet kavramlarının anayasal hüviyet kazandığı görülmektedir. Böylece egemenliğin sadece tanrısal olmadığı; aynı zamanda seküler bir düzey olan millettten de kaynaklandığı kayıt altına alınmıştır. Bu bağlamda, yasamada padişahın kanun koyma yetkisi sınırlandırılmış; yürütmede ise sadrazam atamak dışında tüm yetkileri Kânûn-ı Esâsî tarafından *tek başına kullanılmayacak şekilde* yeniden düzenlenmiştir (Akyılmaz, 1999: 156). Söz konusu gelişmeler neticesinde II. Meşrutiyet ile gerçek anlamda meşrutî bir yönetim inşa edilmiştir.

Yukarıda tartışıldığı gibi I. Meşrutiyet'te yargı erki, dönemin şartlarına göre bağımsızdır. Ancak yasama ve özellikle yürütme, padişahın ciddi tesiri altındadır. Bu durum Sened-i İttifak ve Tanzimat dönemini tecrübe etmiş olan *saltanat aklının*, bir tür *siyasi refleks* olarak kendi iktidarını anayasal bir belgeyle garanti altına almasıdır. Diğer bir ifadeyle padişah egemenliğin kendi şahsında cisimleşmesini modern, anayasal ve seküler yöntemler kullanarak sağlamaya çalışmıştır.

Ancak II. Meşrutiyet söz konusu olduğunda egemenliğin otonom ve kurumsal -ve dolayısıyla tüzel kişi- lehine ciddi derecede aşındığı görülmektedir. Keza özellikle I. Meşrutiyet'te padişaha tanınan çoğu yetki II. Meşrutiyet'te ya sınırlandırılmış ya da tamamen kaldırılmıştır. Bu durumda da I. Meşrutiyet'te sadece yargı padişah'tan bağımsızlaşmışken II. Meşrutiyet'te yasama ve yürütme de ciddi oranda padişahın şahsını terk etmiştir.

Osmanlı'da şahsi olan egemenliğin doğal bir özelliği olarak sürekliliğin olmaması durumu, yerini süreklilik arz eden kurumlara ve politikalara bırakmıştır. Bu noktada sürekliliğin en

sembolik göstergelerinden olan milli marşın resmi olarak kabul edilmiş olması önemli bir örnek teşkil etmektedir. Mehmed Vahdettin'e kadar bir imparatorluk marşı yoktur. Bir başka ifadeyle diğer marşlar milli değil örneğin *Hamidiye* marşı gibi şahsidir; marşlar padişahtan padişaha değişmektedir. Ancak, Vahdettin *Mahmudiye Marşı*'nın imparatorluk marşı olması emrini vererek (Ortaylı, 2010: 493) padişahı şahsen değil, devleti bir bütün olarak sembolize eden bir marşın oluşmasını sağlamıştır. Bu durum artık bir anlamda egemenliğin bir insan ömrüyle sınırlı olmayan kurumsal bir tüzel kişiliğe geçtiğine işaret etmektedir.

Egemenliğin padişahın şahsında cisimlenmesinin tamamen ortadan kalkmasıysa iki aşamada meydana gelmiştir. İlki saltanatın kaldırılması; ikincisi padişahın egemenliğini tanımlayan ve padişahın şahsına sıkı sıkıya bağlı olan hilafetin kaldırılmasıdır. Böylece Eski Türklerde soya, Osmanlı'da şahsa özgülenen egemenlik, cumhuriyet döneminde *kayıtsız şartsız millet* olmuştur.

SONUÇ

Osmanlı siyasal modernleşmesiyle birlikte padişahın şahsında tecessüm eden egemenlik anlayışına rakip olarak devlet tüzel kişiliğini yüklenen *bürokrasi*, egemen güç namzeti olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanları ve Birinci ve İkinci Meşrutiyet deneyimleri, egemenlik anlayışının dönüşümünde ve bürokrasinin ve ardından meclisin zamanla devlet tüzel kişiliğini temsil eden yapılar hale gelmesinde belirleyici rol oynamıştır.

Modernleşme sürecinde Sened-i İttifak, padişahın şahsında temsil ettiği egemenliğin sınırlandırılabilceğini göstermesi açısından önemlidir. Tanzimat ve Islahat ile beraber ise temelde iki gelişme göze çarpmaktadır. İlki, Osmanlı'da egemenliği padişahın şahsından alacak olan modern bürokrasinin şekillenmeye başlamasıdır. İkincisi, bu modern bürokrasinin egemen olma mücadelesinde kendini meşrulaştıracak olan *millet* ve *vatandaş* fenomenlerinin oluşması için gerekli olan düşünsel arka planın ilk nüvelerini vermesidir.

Tanzimat sonrasında ise modern bürokrasinin oluşmasıyla padişah, kendi egemenliğini anayasal güvenceye almıştır. Kânûn-ı Esâsî hükümlerine göre meclis karşısında padişah hem yasama üzerinde kuvvetli bir etkiye, hem de neredeyse yürütmenin tamamına *anayasal* olarak sahip olmaktadır. Diğer bir ifadeyle II. Abdülhamid, modernitenin kurallarına bağlı kalarak anayasal bir *şahıs egemenliği*ni formüle etmiş görünmektedir. Fakat II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından Kânûn-ı Esâsî'de yapılan değişikliklerle padişah, neredeyse sıradan bir bürokrata dönüştürülmüştür. İlk önce yargı erki üzerindeki tesirini kaybeden padişah, sırasıyla yürütme ve yasama erkindeki tesirini de kaybetmiştir. Bu durum, padişahlığı sembolik bir figür haline getirmiştir. Saltanatın ve sonrasında hilafetin kaldırılmasını müteakip, şahsa özgü klasik egemenlik anlayışı, devlet tüzel kişiliğinin gelişmesiyle birlikte modern bürokrasi ve meclis vasıtasıyla yerini tümüyle modern halk egemenliği anlayışına bırakarak milletin şahsında somutlaşmıştır.

Author Contributions / Yazar Katkıları: The author declared that she has contributed to this article alone. Yazar bu çalışmaya tek başına katkı sağladığını beyan etmiştir.

Conflict of Interest /Çıkar Beyanı: There is no conflict of interest among the authors and/or any institution. Yazarlar ya da herhangi bir kurum/kuruluş arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement / Etik Beyanı: The author(s) declared that the ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the event of a contrary situation, Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies has no responsibility, and all responsibility belongs to the author(s) of the study. Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Pamukkale Avrasya Sosyoekonomik Çalışmalar Dergisi hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

KAYNAKÇA

- Adorno, T. W., & Horkheimer, M. (2002). *Dialect of Enlightenment*. Standford ve California: Standford University.
- Ağaoğulları, M. A. (2006). *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*. Ankara: İmge.
- Ağaoğulları, M. A. (2014). *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*. İstanbul: İletişim.
- Ahmad, F. (2014). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Akşin, S. (1992). Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın Karşılaştırılması. *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16(27), 116-123.
- Akyıldız, A. (2004). *Tanzimat*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt 40, 1-10) Ankara: TDV.
- Akyılmaz, G. (1999). Osmanlı Devletinde Egemenlik Kavramının Gelişimi. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(1-2), 129-159.
- Alkan, M. Ö. (2009). *Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme*. In T. Bora & M. Gültenkingil (Eds.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi* (pp. 377-407). İstanbul: İletişim.
- Alkan, N. (2008). Emanuel Karasu ve II. Abdülhamid. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 179-195.
- Althusser, L. (1995). *Kapital'i Okumak* (C. Kanat, Trans.). İstanbul: Belge.
- Arendt, H. (2018). *Şiddet Üzerine*. İstanbul: İletişim.
- Avcı, M. (2017). *Türk Hukuk Tarihi*. Konya: Atlas Akademi.
- Aydın, M. A. (2017). *Türk Hukuk Tarihi*. Beta Yayınları.
- Başgil, A. F. (1960). *Esas Teşkilat Hukuku-Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Beriş, H. E. (2008). Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(1), 55-80.
- Berkes, N. (2008). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Bodin, J. (2003). *On Sovereignty* (J. H. Franklin, Trans.). Cambridge: Cambridge University.
- Cansel, E., Ç. Özel, vd. (2015). *Hukuka Giriş*. Ankara: Seçkin.
- Cezzar, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih*. İstanbul: Alan Yayıncılık.

- Cin, H. & Akgündüz, A. (2017). *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Çağlayan, R. (2015). Hukukumuzda Kamu Tüzel Kişiliği Kavramı ve Kıstasları. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 0(7), 373-398.
- Çalen, M. K. (2012). 1909 Kanun-i Esasî Tadîlâtı. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(4), 129-140.
- Demir, Ş. (2011). Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlıcılık. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (29), 331-348.
- Erdoğan, M. (2016). *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*. Ankara: Hukuk.
- Findley, C. (1994). *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform - Babîlî 1789-1922*. İstanbul: İz.
- Grotius, H. (1967). *Savaş ve Barış Hukuku (De Iure Belli Ac Pacis)* (S. L. MERAY, Trans.). Ankara: Ankara Üniversitesi SBF.
- Habermas, J. (2002). *Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti*. İstanbul: Bakış.
- Hanioğlu, Ş. (2004). *Meşrutiyet*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt 29, 388-393) Ankara: TDV.
- Hardt, M. & Negri, A. (2003). *İmparatorluk*. İstanbul: Ayrıntı.
- Heywood, A. (2017). *Siyaset Teorisine Giriş*. İstanbul: Küre.
- Işık, H. M. (2019). Sened-i İttifak'tan Mütareke Dönemine Kadar Türkiye'de Anayasal ve Siyasal Değişim Süreci. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 24(41), 293-317.
- Kant, I. (2005). *Aydınlanma Nedir* (A. Yayla, Ed.). *Liberal Düşünce Dergisi*, 10(38-39), 225-230.
- Karpat, K. (2014). *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. İstanbul: Timaş.
- Mardin, Ş. (1996). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2004). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2009). Yeni Osmanlı Düşüncesi. In T. Bora & M. Gültenkingil (Eds.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi* (pp. 42-53). İstanbul: İletişim.
- Ortaylı, İ. (2009). Osmanlı'da 18. yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar. In T. Bora & M. Gültekingil (Eds.), *Modern Türkiyede Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi* (pp. 7-41). İstanbul: İletişim.
- Ortaylı, İ. (2010). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Özçelik, S. (1984). *Anayasa Hukuku 1 Umumi Esaslar*. İstanbul: Beta.
- Pabst, A. (2010). Modern Sovereignty in Question: Theology, Democracy and Capitalism. *Modern Theology*, 26(4), 570-602.
- Pamir, A. (2004). Osmanlı Egemenlik Anlayışında Sened-i İttifak'ın Yeri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53(2), 61-82.
- Philpott, D. (2001). *Revolutions in Sovereignty: How Ideas Shaped Modern International Relations*. Princeton/Oxford: Princeton University.

- Schilling, K. (1971). *Toplumsal Düşünce Tarihi: Birey-Topluluk-Toplum*. İstanbul: Varlık.
- Sieyès, E. (2002). Üçüncü Tabaka Nedir'den Seçme Parçalar. In M. Tunçay (Ed.), *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi: Yeni Çağ Seçilmiş Yazılar* (pp. 517-543). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Strayer, Joseph R. (2020). *Modern Devletin Kökenleri*. İstanbul: Say Yayınları.
- Tanör, B. (2014). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Tunaya, T. Z. (1960). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılulaşma Hareketleri*. İstanbul: Yedigün Matbaası.
- Tunaya, T. Z. (1996). *Hürriyet'in İlanı-İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*. İstanbul: Arba.
- Tunç, H. (1999). *Anayasa Hukukuna Giriş*. Ankara: Nobel.
- Türcan, T. (2001). *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Uslu, Ateş (2017). *Siyasal Düşünceler Tarihine Giriş*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yeğen, M. (2015). *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*. İstanbul: İletişim.
- Yıldırım, R. (2003). *Devlet Yapısı ve Nitelikleri*. Diyarbakır: Akader.
- Zürcher, E. J. (2013). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim.